

Дарбанов М.Е

«АДАМ» КОНЦЕПТИСИНИН ФИЛОСОФИЯЛЫК КАТМАРЫНЫН МАЗМУНУ

Дарбанов М.Е

ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПТА «АДАМ» (ЧЕЛОВЕК)

M.E. Darbanov

THE PHILOSOPHICAL CONTENT OF «MAN» CONCEPT (A MAN)

УДК: 81-116

Бул макалада Адам концептисинин философиялык катмарынын мазмуну болуп философияда адам түшүнүгү алектенет. Автор аталган проблеманы ачууда космоцентризмге, теоцентризмге, рационализмге, антропоцентризмге, субстанционализм, натурализм, персонализм, иррационализмге таянат. Жогоруда аталган философиялык түшүнүктөрдү автор «Адам» концептинин философиялык катмарынын мазмунун түзөт деп эсептейт.

Негизги сөздөр: концепт, космоцентризм, теоцентризм, рационализм, антропоцентризм, субстанционализм, рационализм, натурализм, персонализм, экзистенциализм, иррационализм, антропосоциогенез.

В этой статье автор обосновывает философское содержание концепта «Адам» («Человек»): философским содержанием указанного концепта автор называет космоцентризм, теоцентризм, рационализм, антропоцентризм, рационализм, натурализм, персонализм, экзистенциализм, иррационализм и др.

Ключевые слова: концепт, космоцентризм, теоцентризм, рационализм, антропоцентризм, субстанционализм, рационализм, натурализм, персонализм, экзистенциализм, иррационализм, антропосоциогенез.

In this article, the author proves the philosophical content of "Adam" concept (a man): philosophical content of this concept the author calls cosmocentrism, theocentrism, ratiotsentrizm, anthropocentrism, rationalism, naturalism, personalism, existentialism, irrationalism, and others.

Key words: concept, cosmocentrism, theocentrism, ratiotsentrizm, anthropocentrism, Substantialism, rationalism, naturalism, personalism, existentialism, irrationalism, antroposotsiogenez.

Философияда адам түшүнүгү иликтенет. Бирок байыркы мезгилдерде ойчулдар адам маселесине адегенде эле кайрылышкан эмес. Алсак, байыркы грек философиясына **космоцентризм** мүнөздүү. Ал кезде философтордун көңүлүнүн борборун космос, аалам, дүйнөнүн тек жайы жөнүндөгү көйгөйлөр ээлеген. Протогордун «Бардык нерсе адам аркылуу аныкталат» («человек - мера всех вещей») деген туюнтмасы кеңири таркаганы менен адам проблемасы теориялык ойдун четинде калып, философтор эң алды «дүйнө кантип жаралып, кандай түзүлгөн» деген суроо менен алек болушкан.

Ал эми орто кылымдарда философиянын өзөгүн **теоцентризм** түзгөн. Бардык нерсе барып-келип кудайдын кудурети менен түшүндүрүлгөн. Адамдын жашоо-турмушу, өмүр-өлүмү, ой-тилеги да диний түшүнүктөрдүн күзгүсүндө каралган. Жаңы заман өз шаанисин орноткон. Философия акыл-эс, аң-сезим,

билим-илим категорияларын төбөсүнө көтөрүп, гносеология кеңири кулач жайып, адам биринчи кезекте таанып-билүүнүн субъектиси катарында каралган. Бул доордун философиясына **рациоцентризм** мүнөздүү. Ал эми XIX кылымдын аягындагы, XX кылымдагы философия **антропоцентризмге** ооду десек болот. Себеби, адам меселеси курч коюлуп, адам баласынын табият-тагдыры философиялык татаал проблема катары көңүлдүн борборун ээлей баштаган. Илим, техника, цивилизация адам баласынын жашоо турмушунун түпкү маселесине байланыштуу иликтенет.

Адам жөнүндөгү философиялык окуу өз нугун таап, өзүнчө стиль күтүп өнүгө башташына Д. Виконун, Х. Вольфгун эмгектери зор салым кошкон. Антропология (антропология - грекче anthropos, «адам» деген сөздөн) адам жөнүндөгү илим катарында көп тармактан куралат, анын медицина, табият таануу, когнитивдик лингвистика, маданият таануу, этнолингвистикага ж.б. тиешелүү тармактары бар. XX кылымда социологиялык, педагогикалык, юридикалык, структуралык, культурологиялык антропология өндүү теориялык багыттар пайда болду. Ал эми философиялык багыт катары түптөлүп-өнүгүшүнө И. Кант зор салым кошкон. Өзүнүн окумал адамдарга, интеллектуалдарга кеңири маалым үч суроосунун («Эмнени таанып биле алам?», «Эмне кылышым керек?», «Эмнеден үмүт кылсам болот?») башын бириктирип, мунун баары түпкүлүгүндө бир эле «Адам деген ким?» деген суроону түзөт деп ырастаган. Ал өзүнүн «Антропологияга прагматикалык көз караш» деген эмгегинде (1798-ж.) адам маселесине терең кайрылган. Философиялык антропология адам табиятын «дух», «жан», «акыл-эс», «азаттык», «адеп-абийир», «болмуш», «инсан», «экзистенция», «жашоо» сыяктуу категориялар менен бирге изилдейт. Демек, байыртан баштап адам баласынын сырын ачып, анын жашоосунун түпкү маани-маңызын түшүнүшкө аракет кылыштын натыйжасында жаралган идея, **философиялык антропологиянын** изилдөө объектиси болот.

Адам жалпы эле гуманитардык илимдердин изилдөө объектиси болуп эсептелет. Педагогика аны билим-таалим берүү жагынан карайт. Тарых илими пендезаттын, коомдун өзгөрүп-өнүгүшүн убакыт алкагында сыпаттайт. Бирок түпкүлүгү «адам теориясын» түзүш философиянын энчилген милдети болуп эсептелет. Философиялык аныкта-

мага ылайык, адам баласы - ай-ааламда кайталангыс, керемет неме. Биз билген табияттын өрчүп-өсүшүнүн кыл чокусу, жеткен жери. Акыл-эси, ага негизделген күч-кубаты, жөндөм-шыгы жагынан жаратылышта андан ашкан неме жок. Тереңдетип изилдеген сайын, кенендетип талдаган сайын адам баласынын кайталангыс касиети таң калтыра берет. Философияда адам өзгөчөлүгү ар кыл мүнөздө сыпатталып, адамдын элеси түзүлүп, анын кайсы бир түрү (тип, архетип) өзгөчө мааниге ээ болуп, өзүнчө философиялык-антропологиялык окум куралат.

Homo naturalis (человек натуральный, естественный) - **табигый адам**. Ал табият туундусу, биологиялык жандык, жан-жаныбарлардын жогорку, өнүккөн түрү, табият тартуулаган инстинкттерге баш иет, эркине, акылына баш бербеген сезим-туюмдарга жетеленет.

Homo religiosus (человек религиозный, верующий) - **динчил адам**. Кудайдын кудуретине, бейиш менен тозокко ишениш, дин жол-жоболорун карманыш адам баласын айбандан айырмалайт дешет.

Homo sapiens (человек разумный) – **акыл-эстүү адам**. Бул - элдин баарына маалым, кеңири таркаган элес (образ). Адамды адам кылып турган башкы касиет - анын акыл-эси деп ырасталат.

Homo faber (человек создающий орудий) - **курал-жарак жасаган адам**. Айбандан айрымаланып, адам курал жасайт, тигил же бул затты жарак иретинде колдонот (тээ жер каймактаганда таштан бычак жасап, жыгачтан союл кылган), турмуш-тиричилиги табиятта жок, өз колунан чыккан буюмдарга таянат. Адамдын, коомдун, цивилизациянын тарыхы - бул курал-жарактардын улам көбөйүп, улам өркүндөп, күчү, кызматы, курамы барган сайын артып, «экинчи табияттын» түзүлүшүнүн тарыхы, таш бычактан космос корабелине чейин баскан жол.

Homo symboliens (человек символический) - символ түзгөн, **символ урунган адам**. Айбандар дүйнөсүндө биологиянын эреже-талаптары кандай орун ээлесе, адам жашоо-турмушунда деле ошондой. Бирок, андан сырткары адам баласы өзүнүн кыялы аркасында символдор дүйнөсүн түзөт, ушу дүйнөнүн курчоосунда, мейкининде күн көрүп, өмүр сүрөт.

Философиялык антропологияда адам элесинин жогоруда кыскача мүнөздөлгөн түрлөрү негизгилери болуп эсептелет.

Zoon politicon (общественное животное) - **коомдук жаныбар**. Бул байыркы грек ойчулу Аристотель берген аныктама. Анын айтымында адамдын өзгөчөлүгү анын башкалар менен чогуу жашап, бирге оокат өткөргөнүндө. Адам баласы бүлө күтүп, балалуу-чакалуу болуп, коомдук турмуштун эреже талаптарын карманып, мамлекет баштаган саясий институттарга баш иет.

Homo ludens (человек играющий) - **оюнкураак адам** (Хейзинга). Адамдын жашоо-турмушу оюн категориясынын жарыгында каралат. Адамдын өзгөчөлүгү анын ойной алганында, оюнга берил-

генинде, иш-кызматын ойноп аткарганында деп эсептелет.

Homo pictus (человек рисующий) - **сүрөтчү адам** (Йонас). Дүйнөнү, айлана-чөйрөнү сүрөттөш, элесин тартыш (сөз, шарттуу белги, боек, үн, сызмачийме ж.б. аркылуу) - адамды айбандан ажыратып тургандай.

Homo creator (человек творящий) – **чыгармачыл адам** (В.Е. Мюльман). Адамдын адамдыгы анын чыгармачыл аракет, шык-жөндөмүнө, жаңыны жаратышына байланышат.

Homo viator (человек странник) - **жолоочу адам** (Г. Марсель). Адам такай жолдо, сапарда, ал кудайга бет алып, ушул жолунда өз «сырын» түшүнүшкө далалат кылат.

Homo degeneratus (человек дегенеративный, разрушающий) - **талкалагыч адам**. Бул көз карашта жаратылыш адамды жаратканда жаңылып калган. Адам баласы түбүндө, канында жырткыч, агрессиячыл инстинкттерге берилет, зордук зомбулукка оойт. Ал табияттын өзүн талкалап, айлана-чөйрөсүн бүлдүрүп, шаар-кыштактарды өрттөп, кызыл кыргын согуш чыгарат. Башынан караниет.

Homo insiens (человек неумелый) - **айласыз адам**. (Х. Ортега и Гассет). Табиятынан адам баласы бечара, чабал. Жашоо-тиричиликке эби-камы жок. Тубаса сезим туюмдары, инстинкттери айбандыкынан кем, жетишсиз. Шор тартып, кыйналып-кысталып, айласы куруп отуруп, адам баласы жашоо-турмушка эптешет, көнөт, өзүнө тиешелүү шарт түзөт, курал-жарак жасайт, техника чыгарат. Ал эми биологиялык жандык иретинде колунан эч нерсе келбеген неме.

Философиялык антропологиянын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири В. Брюнинг адам табияты, маңызы жөнүндөгү концепция, окумдарды мындай түрлөргө бөлөт.

Салттык философия же субстанционализм: дүйнөдө белгилүү бир тартип өкүм сүрөт, баары өз-өз ордуна коюлган. Ар нерсенин маани-маңызы, баасы, баркы бекем тартип орногон ушул мейкинде аныкталат. Адам баласынын жашоо турмушу да объективдүү, абсолюттук ушундай тартип менен аныкталат.

Рационализм: адам жашоосу акыл-эс аркылуу андап-билер жол-жоболорго башийет. Адам аларды таанып-билип, талдап-түшүнүп, иш- аракетин ошого негиздейт.

Натурализм: адамды биологиялык мыйзамдар башкарат. Адам баласынын ой-түшүнүгү, кылган-эткени, табият берген касиеттерге жараша болот.

Персонализм: адамдын керт башына өзгөчө маани берилет; инсан, анын кайталангыс тагдыры, жан-дүйнөсү, тажрыйбасы баарынан жогору коюлат.

Экзистенциализм: инсан маселеси алдыга чыгып, анын өзгөчөлүгү, эркиндиги жогору баа алат; адамдын жашоо-турмушу анын жигерине байланат. Карым-катыш, контакт, коммуникация (Кудай,

башка кишилер, а түгүл буюмдар менен) өзгөчө баалуу, маанилүү эсептелет.

Иррационализм: адам жашоосу дайра агымындай, форма, норма, структура жоголуп, баары өзгөрүп-кубулуп турат. Тирүүлүк, турмуш агымы талап-тартипке, эреже-жобого баш бербейт. Акыл-эске баш ийбеген, эрке көнбөгөн көмүскө, түшүнгүс күчтөр пенденин өмүрүнө бийлик кылат.

Адамдын адамдыгы туурасында сөз кылганда «адам кантип жаралган?» деген суроону айланып өтүп кете албайбыз. Бул маселе **антропосоциогенез** деп аталат. Бир чети, ал абдан маанилүү болсо, бир чети, ал ошончолук татаал, табышмак. Динге ишенгендер адамды Кудай жараткан деп түшүндүрсө, илимпоздор жер шарынын шартында табигый акыбалда пайда болгонун ырастайт. Ал эми XX кылымда адам баласынын түп теги башка планетадан келген деген көз караш да таркай баштады. Дарвиндин эволюциячыл теориясы адам маймылдан чыккан деп далилдейт (бирок барган сайын мунун чындыгына шек келтирген илимпоздордун саны көбөйүп жатат).

Адабияттар:

1. Воробьев В.В. К понятию поля в лингвокультурологии (общие принципы) // Рус. яз. зарубежом. – 1991. - №1. – 102-103-бб.

2. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М., 1997.

3. Воронова Т.А., Стернин И.А. Концепт «толерантность» в русском сознании // Языковая структура и социальная среда. – Воронеж, 2000. – 79-86 б.

4. Борчиева Б.Т. Концепт «верх – низ» в языковой картине мира носителей русского и киргизского языков // Рус.яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2008. -№2.–С. 81-84.

5. Зулпукаров К.З, Калмурзаева А., Сейитбекова С. Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка // Сб. науч. тр. [фак-га рус. филол. Ошск. гос.ун-та] – Вып.2.- Ош, 2010. - 7-18-бб.

6. Молгаждаров К.К. Использование официального названия в древнетюркском языке// Наука и новые технологии № 2, Б., 2012.-299 с.

7. Тагаев М.Дж. Когнитивные подходы к лингвистическому описанию русского словообразования в учебных целях // Языковая картина мира: лингвистический и культурный аспекты. Том 2. – Бийск, 2004. 113-121-бб.

8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2004. - 241 б.

9. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. - М.: Academia, 2001. – 203 с.

10. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М., 1979. - 318б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Джапаров Н.Р.